

Валерій Нечитайло
(Україна)

ФАЛЬШУВАННЯ МОНЕТ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ТЕРИТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Середина XVII ст. є важливою віхою в історії української державності. Саме в цей період «постала Українська козацька держава – Гетьманщина, з власним державним апаратом, у тому числі й фінансовим»¹. Академік Валерій Смолій наголошує, що Українська козацька держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку під протекторатом московського царату «наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів»². Проте, у другій половині XVII ст., як указує професор Василь Орлик, Гетьманщина, навіть не зважаючи на те, що перебувала під московським протекторатом, «українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі»³. В історичній науці існують гіпотези, підтверджені архівними документами про карбування українськими гетьманами монет.

Одним із актуальних напрямків сучасних нумізматичних досліджень авторитетним українським вченим, академіком Віктором Коцуром вказано важливість дослідження питань грошового обігу в українських землях, а особливо проблеми фальшивомонетництва в Україні, в тому числі «...визначення основних зразків монетних підробок, вивчення технології виготовлення фальсифікатів, визначення регіональних особливостей виявлення фальшивих монет в якості одиничних знахідок чи скарбових комплексів»⁴.

У другій половині XVII століття та на початку XVIII століття в Україні спостерігається досягнення проблемою фальшивомонетництва свого апогею, підробленими виявляються практично всі найбільш популярні на грошовому ринку монети⁵. У другій половині XVII століття та на початку XVIII століття на території Лівобережної України побутує змішана монетна система, що поєднує монети Західної Європи та Московії, це навіть відображено в тогочасній податковій документації⁶, хоча в другій чверті XVIII повністю поступаються домінантними позиціями російській імперській обіговій монеті. Відповідно, прототипами для підробки монет фальшивомонетниками використовуються,

1. Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 pp.). Бористен №8. 2010. С.25
2. Смолій В.А. Українська козацька держава. Український історичний журнал. №4. 1991. С.11.
3. Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. Історична пам'ять, Вип.1-2. 2005. С.53
4. Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 5.
5. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. Минск, 1977.
6. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. С.43, 377.

головним чином, найпопулярніші монети у складі грошового обігу як московського карбування, так і досить різноманітного європейського.

У дослідженні головну увагу приділено питанню фальсифікації західноєвропейських монет на території України.

Беззаперечним свідченням наявності фальшивомонетників є матеріали державних архівів, а також низка актових джерел. Вагома частка свідчень про фальшивомонетництво, що зберігається в державних архівах України та Росії опрацьовано класиком української нумізматики – Миколою Котлярем, пізніше ті самі факти описано Романом Шустом у навчальному посібнику з нумізматики України⁷.

Микола Котляр відмічає, що у другій половині XVII ст. фальшиві монети зафіксовані у згадках в архівних джерелах разом із повністю стертими монетами, що вилучались з обігу. Також вчений наголошує на значній перевазі в обсягах фальшивомонетництва в Україні в другій половині XVII ст., порівняно з початком цього століття⁸. У цьому твердженні вагому роль треба приділити частці фальшивих мідних солідів Яна II Казимира, що набули масового поширення через простіший процес їх фальшування, адже для виготовлення підробок вже не вимагалось виконувати покриття їх шаром дорогоцінного металу, що значно спрощувало процес та робило його безпечним для здоров'я, уникаючи отруєння парами ртуті. Дійсно, якщо подивитися на обсяги фальшування монет у другій половині XVII століття без урахування факту підробки «боратинок» та їхньої величезної кількості, на наш погляд, частка фальсифікатів монет у другій половині XVII століття буде значно меншою, аніж на його початку. Перевага в обсягах фальшування монет у другій половині XVII століття різко виділяється лише за рахунок підробки мідних солідів, а кількість підробок монет інших номіналів, що вимагали нанесення покриття, зменшилась. У дослідженні Андрія Бойка-Гагаріна для другої половини XVII століття найбільш характерними відмічені підробки польсько-литовських шостаків та тимфів⁹, в той час як за правління Сигізмунда III прототипами для фальсифікації стали майже всі номінали, навіть досить дрібні і малопривабливі з логічної точки зору¹⁰.

Яскравим прикладом потрапляння фальсифікатів боратинок у значні за кількістю монетні депозити в Гетьманщині є опублікований Анатолієм Шостопалом скарб з села Юрчиха Кам'янського району Черкащини, де, окрім широкого різноманіття монет Речі Посполитої з часів Сигізмунда III, монет прибалтійських володінь Швеції та їх імітації з Сучави, монет королівства Шотландія, князівств Валахії та Тешен, фігурували також як справжні, так і підроблені в той час мідні соліди Яна II Казимира¹¹.

Комплекс археологічного матеріалу з Близьких печер Києво-Печерської Лаври, власне монетна його частина, свідчить про присутність з різноманітними солідами шведських володінь також підробок шелягів Яна II Казимира та навіть пластини або монетної заготовки¹², що свідчить про виявлення підробки серед монет у Лаврі.

7. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С.161-162.

8. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 132.

9. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 125-131.

10. Там само. С. 95.

11. Шостопал А. Скарби Черкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 64-65.

12. Кабанець Э.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близьких печер Києво-

Дослідниками комплексу С. Кабанцем та В. Сиротою також опубліковано сучасську імітацію за прототипом литовського соліда із датою «1661», що викликало в дослідників неочікуване для нас здивування, адже хибодати є досить характерними для імітаційної емісії Молдавського князівства у 1660-і роки. Хоча варто відмітити, що імітація із хибодатою «1661», за нашими спостереженнями, є досить рідкісним різновидом цих монет.

Одним із наслідків монетних перетворень, ініційованих в часи правління Яна II Казимира, була емісія кредитних монет номінальною вартістю 30 грошів або перших польських злотих, прозваних серед населення «тимфами» з використанням для цієї назви прізвиська орендаторів монетних дворів у Львові, Бидгощі та Кракові – Анджея і Томаша Тимфів¹³. Незважаючи на існування суттєвої різниці між номінальною та реальною вартістю цих монет, населення не відмовлялось використовувати їх у грошових розрахунках, про що свідчить наявність цих монет у складі скарбів. Ми підтримуємо думку Андрія Бойка-Гагаріна про популярність нової монети, адже на користь цього свідчать знайдені на території Волині тогочасні підробки «тимфів»¹⁴.

Микола Котляр також описує викриття на Лівобережжі фальшивомонетників Феська та Костянтина із Лохвиці, що виготовили примітивним способом лиття розплавленого свинцю у глиняну форму, підробки тимфів Речі Посполитої¹⁵, а також резонансну справу фальшивомонетників з Полтавського полку¹⁶.

Аналізуючи згадки в архівних документах, професор Микола Котляр наводить пояснення терміна «бреславцев», припускаючи, що укладачі документів під цим терміном мали на увазі підробки монет Фрідріха II, виготовлені у Вроцлаві¹⁷. На нашу думку, під цими монетами могли матись на увазі не підробки, а справжні орти Бранденбургу-Пруссії, монограми курфюрста на яких виконані хрестоподібно.

Не менш вагомими в науковому вивченні аспекту фальшування монет є самі монети як фальшиві, так і державного карбування. Велике розмаїття фальсифікатів монет середнього номіналу часів Сигізмунда III Вази – трояків та шостаків нами зафіксовано та опубліковано у зведеному каталозі різновидів цих номіналів монет, де приватні старі підробки описані як невід’ємні учасники грошового обігу другої половини XVII століття¹⁸.

Важливу краєзнавчу розвідку здійснив український дослідник Анатолій Шостопап, який опублікував та проаналізував знахідки монет на Черкащині від часів появи перших монет. Звернемося до зафіксованих п. Шостопапом знахідок тогочасних підробок монет. Найчастішими дослідник називає появу підробок балтійських солідів та мідних дровових монет Олексія Михайловича та полушок Петра I, карбованих у 1718 – 1722 роках, а також флоринів та левендаальдерів Об’єднаних провінцій

Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 173.

13. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 141.

14. Boiko-Gagarin A. Home-Made Counterfeits of the Tymfs (złotówki) of John II Casimir (1648–1668) from Finds in the Historical Region of Volhynia. *Notae Numismaticae. Zapiski Numizmatyczne*. Tom XII. Krakow, 2017. S. 231-236.

15. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет. С. 161-162.

16. Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. Український історичний журнал. № 9. Київ, 1970. С. 105-109.

17. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет. С. 189-190.

18. Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замоховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 pp.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 20-22.

Нідерландів¹⁹. Підкріплюють дані А. Шостопала про масовість знахідок фальшивих балтійських солідів також виявлені аналогічні підробки при розкопках Черкаського замку²⁰, які пізніше виділені Андрієм Бойком-Гагаріним в особливу групу підробок, характерних саме для сучасної Черкаської області²¹. Сукупність указаних вище даних дозволяє зробити припущення про існування в околицях м. Черкас таємного центру виробництва монет, можливо навіть емісії монет за дорученням чи наказом представника істеблшменту Гетьманщини.

Цікавим є спостереження щодо знахідок фальшивих талерів на території України. Аналізуючи знахідки фальшивих монет, ми встановили, що талери найчастіше трапляються в якості одиничних знахідок, а якщо перебували у складі скарбів, то лише в депозитах із великою кількістю монет.

Так, у величезному монетно-речовому скарбі московських та західноєвропейських монет, виявленого неподалік села Лелюхівка на Полтавщині²², у процесі опрацювання та наукової атрибуції скарбу пізніше дослідниками було виявлено дві підробки талерів Іспанських Нідерландів²³.

Досить цікавою є топографія знахідок фальшивих тогочасних монет, складена в монографії А. Бойка-Гагаріна. Науковець виділяє регіональні особливості знахідок підробок монет для історичної Волині, Бессарабії, Буковини та Закарпаття, натомість дещо меншу увагу приділяє території Гетьманщини²⁴. Цікавими в плані обраних нами територіальних та хронологічних меж дослідження варто відмітити такі зафіксовані А. Бойком-Гагаріном знахідки:

1. підробки соліда 1754 року у селі Кулішівка Коростишевського району Житомирської області;
2. фальшивого орту 1689 року за прототипом монет Фрідріха Вільгельма, знайдений в околицях Ружина Житомирської області;
3. фальшивий орт Яна II Казимира за прототипом 1650 року, знайдений у околиць Богуслава Київської області;
4. фальшивих солідів та півторагрошовиків часів Сигізмунда III з Переяславського, Сквирського та Тарашанського районів Київщини;
5. фальшивих монет (солідів, півтораків та шостаків) часів Сигізмунда III, грошенів Бранденбургу-Пруссії та грошенів князівства Померанія-Барт у Кобеляцькому районі Полтавщини;
6. знахідки фальшивих півтораків Сигізмунда III та фальшивих дровових копійок за прототипом Михайла Федоровича та Петра I у Сумській області;
7. на наше значне здивування в монографії не зафіксовано знахідок підробок монет для Харківської області;

19. Шостопал А. Скарби Черкащини. С. 21-22.

20. Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 13. К., 2004. С. 19-22.

21. Бойко-Гагарін А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.

22. Зразок З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ІІІ, ЛТД», 2003. С. 88-95.

23. Зразок З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция». Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.

24. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе.

8. знахідки підробок солідів шведських володінь часів Христини Ваза, а також підробки дрібних обігових монет часів Сигізмунда III Ваза у Черкаській області;

9. виділення дослідником характерного типу підробок для Черкаської області з викривленою монограмою у вигляді символів «SIS»;

10. знахідки фальшивих дровових копійок часів Петра I у Чернігівській області²⁵.

Серед прочитованого вище списку привертають увагу випадки зафіксованих знахідок фальшивих монет за прототипом півтораків та грошів першої чверті XVII століття, що потенційно може вказувати на існування в цьому районі центру з виготовлення підробок, який функціонував і в середині століття.

Витяг із складеної А. Бойком-Гагаріним топографії знахідок фальшивих монет дає змогу виокремити найбільш характерні знахідки фальшивих монет для території Гетьманщини, що раніше не було виділено окремо у вітчизняній нумізматичній історіографії. Це найбільш часті знахідки підроблених дрібних монет часів Сигізмунда III Вази та фальшиві дровові копійки Московського царства, причому як дореформені, так і часів правління Петра Олексійовича. Враховуючи позицію Миколи Котляра про збереження у грошовому обігові Лівобережжя півтораків Сигізмунда III протягом наступних 150 років після початку їх карбування у Речі Посполитій, можна припустити, що переважна більшість підробок півторагрошовиків є характерною саме для середини та другої половини XVII ст. Коли якісніші півтораки Сигізмунда III були більш бажаними у грошових розрахунках та мали перевагу у вмісті дорогоцінного металу, порівняно із монетами другої половини XVII ст.

Високу цікавість викликають знахідки підробок золотих монет Західної Європи на території України. На широку присутність та популярність золотих західноєвропейських монет, що продовжували складати протизвагу московським монетам в першій половині XVIII століття, свідчать знахідки приватних підробок дукатів Голландії, подібних до опублікованого Андрієм Бойком-Гагаріним фальшивого золотого дуката за прототипом 1729 р.²⁶

У висвітленні особливостей грошового обігу України Миколою Котлярем згадується справа з фонду Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського щодо виготовлення в Тетіїві фальшивих дукатів, заготовка яких виготовлялась із срібла та в подальшому покривалася шаром позолоти²⁷.

Отже, з викладеного вище матеріалу логічним є висновок про те, що на території козацької держави України-Гетьманщини серед монет емітентів Західної Європи об'єктами копіювання та приватної фальсифікації стали мідні шеляги «боратинки» та неповновартісні тимфи Яна II Казимира, а також присутні в тогочасному грошовому обігу монети Сигізмунда III Вази. Поява на території України солідів масових емісій балтійських монетних дворів також спровокувала появу їх підробок. Ми здійснили спробу виокремити потенційну локалізацію їх виготовлення, розташовану в сучасній Черкаській області України, ймовірно – в Черкаському замку. Крупні срібні європейські талери та дукати також стали прототипами для приватної таємної фальсифікації.

25. Там же. С. 531-543.

26. Бойко-Гагарин А.С. О кустарной подделке голландского дуката 1729 года. Нумізматика і Фалеристика. 2014. №3. С. 18.

27. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет. С. 231.

ЛІТЕРАТУРА

1. Boiko-Gagarin A. Home-Made Counterfeits of the Tymfs (złotówki) of John II Casimir (1648–1668) from Finds in the Historical Region of Volhynia. *Notae Numismaticae. Zapiski Numizmatyczne*. Tom XII. Krakow, 2017. S. 231-236.
2. Бойко-Гагарин А.С. О кустарной подделке голландского дуката 1729 года. *Нумізматика і Фалеристика*. 2014. №3. С. 18.
3. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 125-131.
4. Бойко-Гагарин А.С. Група ідентичних фальшивих шведських солідів XVII ст. зі знахідок Черкаської області. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Київ, 2016. С. 133-137.
5. Зразюк З.А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области. Тезисы докладов и сообщений «XIV Всероссийская нумизматическая конференция». Санкт-Петербург, 2007. С. 124-125.
6. Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць. Музей та його колекції. Київ: «ПІ, ЛТД», 2003. С. 88-95.
7. Кабанець Э.П., Сирота В.В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з Близьких печер Києво-Печерської Лаври. Музейні читання. Київ, 1999. С. 173.
8. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова Думка, 1981. С. 132.
9. Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. Український Історичний Журнал. № 9. Київ, 1970. С. 105-109.
10. Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматика в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 5.
11. Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку. Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Випуск. 13. К., 2004. С. 19-22.
12. Нечитайло В.В. Єрмаченко І.Г., Замаховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. С. 20-22.
13. Орлик В.М. Інкorporація України в податкову систему Російської імперії. Історична пам'ять, 2005. Вип.1-2.С.53-63.
14. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.
15. Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 рр.). *Бористен* №8. 2010. С.25-28.
16. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. Минск, 1977.
17. Шостопап А. Скарби Ченкашини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. С. 21-22.
18. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 141.

FALSIFICATIONS OF POLISH AND WESTERN EUROPEAN COINS ON THE TERRITORY OF THE COSSACKS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Summary

One of the most important directions of the modern numismatic research is the aspect of the coin counterfeiting in Ukraine. In this article we put the light on the issue of the falsifications of Western European coins on the territory of Ukraine.

On the territory of the Cossack Hetmanate of Ukraine, among the coins of the issuers of Western Europe, objects of copying and private falsification became copper solidi and zloty of John II Casimir, and also the coins of the Sigismund III Waza present in the monetary circulation till late XVII cent. The appearance on the territory of Ukraine of the massive amount of the copper solidi of the Baltic mints also provoked the appearance of their fakes, including the ability to assume about the potential localization of their production, located in the modern Cherkassy region of Ukraine, presumably – in the Cherkassy castle. Large silver European thalers and gold ducats have also become the prototypes for private secret falsifications.

Key words: numismatics, coin, Cossack Hetmanate of Ukraine, European thalers, private falsification.